

TREBALL FINAL DE MÀSTER

Títol-

**Ser jove als marges de la cultura:
Com es relacionen els joves amb l'entorn -social i cultural-
a través d'expressions plàstiques d'art al carrer**

Autor-

Antoni Martí Marsal

Tutor-

Oriol Romaní

**Data presentació-
setembre de 2010**

Universitats organitzadores:

Universitat de Girona

Universitat Autònoma de Barcelona

UNIVERSITAT DE BARCELONA

Universitat de Lleida

UNIVERSITAT ROVIRA I VIRGILI

Amb la col·laboració:

Generalitat de Catalunya
Departament d'Acció Social i Ciutadania
Secretaria de Joventut

agència catalana
de la joventut

Presentació

En el procés de ser jove hi ha implícites dinàmiques de socialització i de relació. Tot i ser un procés habitual, no deixa de sorprendre la incorporació, a través de l'acció dels joves, de nous valors i nous referents en els constructes culturals ja establerts, que, en termes molt generals, identifiquen fins aquest moment els que en podríem dir la massa adulta.

Actualment, tal com passa habitualment i tal com ja va passar més intensament en altres moments (anys 60, anys 50, anys 20 del s. XX) els joves afegeixen nous ingredients en l'imaginari col·lectiu, pinten les parets, creen noves xarxes amb l'ús de les noves tecnologies, els agrada experimentar, etc. Els joves participen activament en la construcció cultural, a nivell concret en les comunitats on viuen i a nivell abstracte en aquelles estructures que ens identifiquen com a conjunt cultural (com ara el conjunt cultural de ciutat, de país, etc.), afegint pinzellades pròpies i nous plantejaments creatius i relacionals.

L'art al carrer és un dels marcs creatius, un dels escenaris on els joves mostren amb més incidència aquesta posició activa en la construcció cultural i on s'afirmen com a membres actius i incisius en el context on viuen

L'article es basa en un treball empíric fet a la ciutat de Tarragona, combinant les opinions directes de 21 joves creadors, l'observació dels carrers (especialment dels graffitis i instal·lacions plàstiques que hi podem trobar) i l'anàlisi de fonts bibliogràfiques i documentals amb les que es planteja els referents teòrics i contextuals.

Paraules clau: Joves Cultura Art al Carrer

Índex

Introducció (p 4)

Materials i mètodes (p 6)

Anàlisi i discussió (p 8)

Els motiva pintar el carrer amb intenció artística i expressiva

La relació amb el context local i les estructures establertes

les ordenances ciutadanes i la lluita amb l'emblanquinat

Que passa amb el futur? Hipòtesis de continuïtat en l'expressió al carrer

Conclusions (p 23)

Documentació i fonts bibliogràfiques (p 27)

Introducció

El procés de constitució d'una comunitat és un fet dinàmic i actualitzat permanentment tal com ho és la transformació, la incorporació o la desaparició dels agents que en formen part (persones que cohabituen en un sistema comunitat).

A continuació, ens centrarem en les relacions i composicions culturals en les que participen els joves, en aquelles intervencions que s'inclouen en el marc de la comunitat on viuen i també en els processos que les modifiquen o transformen (especialment en aquells en que els joves incideixen i gaudeixen de major visibilitat, com és l'art al carrer). Relacionarem els graffitis, els collages urbans o altres manifestacions de l'art al carrer amb els espais d'incorporació dels joves en la construcció cultural i en les morfologies culturals que es van arrelant, fruit de les incorporacions promogudes per aquests agents (les persones joves) com a nous actors culturals.

Pel que fa al plànol teòric, referir que les identitats culturals (Costa, 2002) són socialment construïdes i, per tant, múltiples i contingents, mutables i contextuais. Les identitats culturals no són rígides ni es troben en compartiments estancs. Els processos de globalització les estimulen, les allarguen i potencien contactes i interconnexions a distància. Els factors relacionals prenen rellevància en els estudis socials.

Cal tenir en compte la complexitat del propi terme cultura i la diversitat de significats que s'atribueixen a aquest terme. Per cercar una descripció inicial i àmplia de cultura, podem dir que aquest terme sol fer referència al conjunt de fenòmens de grup no produïts solament pels individus¹ sinó que són els mecanismes que els sers humans utilitzen per a donar sentit al món que els envolta i per a organitzar aquesta acció.

En els resultats es pretén dibuixar com s'introdueixen els individus joves en les relacions culturals d'una comunitat, quines percepcions en tenen aquests, quines en tenen de l'entorn i quins mecanismes o espais d'expressió utilitzen des del carrer, com a espai de creació, d'intervenció en la construcció cultural.

¹ Trice (1993) a Roca (2001)

Per acotar l'anàlisi ens referirem a les representacions mostrades en les parets (grafits, pintures murals, il·lustracions i collages, principalment), tot i que hi podríem afegir gran nombre de manifestacions artístiques i creatives, que habitualment podríem trobar pels carrers de la ciutat de Tarragona.

L'iniciativa d'estudiar les noves pràctiques de construcció cultural es basa en l'interès personal entorn les manifestacions culturals i artístiques i per indagar la possibilitat de mostrar que l'expressió i la creació cultural són generadores d'espais de relació i convivència en una comunitat.

Para vivir en un collage uno debe, en primer lugar, verse a sí mismo como capaz de clasificar sus elementos, de determinar qué son (lo que habitualmente implica determinar de dónde proceden y cuál era su valor cuando allí estaban) y cómo se relacionan los unos con los otros en la práctica, todo ello sin enturbiar el sentido de la localización e identidad propias en su seno. (...) Debemos aprender a captar aquello a lo que no podemos sumarnos.²

²

Geertz, C. (1999:91)

Materials i mètodes

Pel que fa als propòsits centrals d'aquesta investigació són indagar com els joves participen en la construcció cultural d'allà on viuen, quina percepció en tenen de la seva intervenció i com perceben la reacció d'aquestes intervencions en l'entorn humà on les desenvolupen. En una futura intervenció es podria ampliar aquesta investigació ampliant el punt de vista de l'entorn social i comunitari d'aquestes accions i si els nous formats i les manifestacions d'art al carrer es perceben com un espai més de la cultura.

Pel que fa a la metodologia, per tal d'ajudar-nos en la recerca de comprendre com es forma un context cultural, Bourdieu assenyala que l'anàlisi ha de partir explícitament d'una relació situada en un context capaç de desvelar els processos de configuració, constitució i institucionalització d'aquestes formacions culturals, d'aquests espais de creació i de relació creativa. L'anàlisi de les relacions interpersonals permet observar les dimensions relacionals que adquireixen sentit en una situació³, com pot ser el context de la ciutat.

Per tal d'analitzar la cultura, Thompson⁴ proposa incloure en la metodologia per l'anàlisi de la cultura, l'estudi de les dimensions sociohistòriques, l'anàlisi formal i discursiu i la interpretació i reinterpretació. Per intentar entomar aquests conceptes hem combinat l'anàlisi conceptual a través de la consulta, d'una banda, de diverses fonts bibliogràfiques, d'una altra banda l'observació de les manifestacions de graffiters, pintures murals i les instal·lacions plàstiques al carrer, i, finalment, amb entrevistes en profunditat a un parell de joves creadors que fan de dinamitzadors d'iniciatives d'altres joves i grups de discussió amb dinou joves creadors que usen el carrer com a espai artístic, per tal de divagar col·lectivament sobre les situacions que entornen l'art al carrer.

En relació a la primera dimensió d'anàlisi, la d'estudis existents sobre els plantejaments teòrics o anàlisi culturals propers, a part de la bibliografia de referència també hi hem afegit la consulta de documents que han generat els creadors visuals (documentals de carrer, informació sobre les mostres visuals, sobre tallers de videocreació o sobre

³ Bourdieu, P. (2006) Autoanàlisi de un sociologo Barcelona: Anagrama

⁴ Ariño (2000:90)

trobades que van mantenint a través de festivals propers) i els pintors de carrer (pintades i graffitis existents, informació a la xarxa sobre aquests, etc) així com la recollida d'informació i documentació d'altres iniciatives o espais de creació que hi estiguin vinculats, preferiblement en la zona territorial propera (a la ciutat Tarragona).

Per a l'anàlisi de l'art al carrer en el context local, sent el nucli de l'acció d'investigació, hem procurat combinar diverses eines per tal d'envoltar l'objecte d'anàlisi amb diverses perspectives que ens facilitin una imatge propera. Hem utilitzat principalment l'observació directa, però també hem realitzat dues entrevistes en profunditat i tres grups de discussió, on han participat dinou persones d'entre 16 i 30 anys residents a Tarragona. Per la realització de les entrevistes i els grups de discussió es va plantejar la reflexió entorn les experiències artístiques, els espais de relació, la motivació cap a l'expressió en l'art al carrer i la visió de l'entorn (especialment la relació amb els veïns), la relació amb les institucions, la continuïtat i quin futur pronostiquen al que fan, etc

Anàlisi i discussió

En els darrers anys ha incrementat l'aparició de pintades als carrers i d'altres tipus d'intervencions plàstiques o simplement gargots de forma espontània. Aquestes manifestacions expressives sovint van associades a modes, tendències culturals o maneres de fer i pensar, però tenen en comú la voluntat d'arribar als conciutadans i d'altres vianants i posicionar-se en la recerca de reaccions diverses, d'afectar allà on actuen.

El nombre de persones implicades és indeterminat: sol ser una acció anònima, signada sovint amb un logotip o un pseudònim. El que sabem és que les brigades municipals no poden fer front a soterrar les expressions sota l'emblanquinat dissonant. Hem pogut parlar amb més de vint joves actors d'aquestes escenografies de carrer, recollint com veuen les seves intervencions i com concebem l'entorn on es desenvolupen a través de les seves creacions.

Des de l'opinió directa dels qui s'expressen al carrer (en aquest cas a través dels murs) sovint s'identifiquen com a creadors o artistes, i es vinculen a través de renovades mostres d'art mural o propostes urbanes de difusió i van observant-se a través de l'ego projectat en el ciment:

“En l'escena del graffiti cal destacar sobretot les iniciatives abanderades per la gent de Dándole i d'altres artistes incombustibles com Skatboy. En una altra línia, els premis d'art efímer que organitza Mónica López a la part alta coincidint amb el festival de música, les propostes de la gent de La Pell del Llavi i els de Caldodecultivo i experiències anteriors, com la mostra Cíclops, entre d'altres han reivindicat els carrers i les places com a espais hàbils i fructuosos per dialogar amb la creació contemporània.” Display (2008:9) ⁵

Els qui s'expressen al carrer solen ser persones amb qualsevol tipus de situació social. Són creadors posicionats en un nivell no professional, amateur o improvisat. El fet amateur és degut a que per una banda resulta bastant impensable encara viure

⁵ Display es una proposta basada en la ubicació al carrer de plaques de ferro pintades amb peces d'art contemporani. Aquesta informació és d'un fragment d'un Pdf creat per difondre el bieni 2006-2007 de la campanya a Tarragona.

d'aquestes manifestacions (encara que els encomanin pintar algun portal o a excepció d'alguns artistes com els presentats el 2008⁶ a l'exposició sobre graffits de la Tate Gallery) i per l'altra els creadors més convencionals o consolidats ja tenen espais més convencionals d'exposició i sovint gaudeixen d'accés obert a les sales d'art .

Que trobem com a art de carrer? En termes generals, referint-nos a les arts plàstiques i visuals, es considera el que engloben les intervencions murals: El graffiti, el guixat, el collage i les enganxines, la pintura mural, els taggs, els stencils altres mostres de muralisme; i el que engloba la creació visual: l'elaboració i la mostra de curts, documentals de barri, les projeccions de fotografies, les projeccions de composicions d'imatges (vj's), els tallers de creació visual –formals o informals-. El que uneix a totes dues fórmules és l'ús de la imatge (estàtica o en moviment) per a l'expressió. En aquest anàlisi ens centrem en el que es sol anomenar art al carrer o street art, que es basa en la manifestació expressiva amb certa intenció artística en l'entramat urbà, sovint de manera il·legal, de la que n'és mostra destacada el graffiti, encara que són bastant comunes altres formes d'intervenció com ara stencils (graffitis amb plantilla), stickers (enganxines), pòsters, cartrons, collages, etc. A partir dels 90⁷ es fa servir (també) el terme post-graffiti per descriure el treball d'un conjunt heterogeni d'artistes que han anat desenvolupant accions al carrer.

En el referent al context, en una comunitat o sistema de relacions humanes no podem parlar d'unitat de sentits sinó que cal dir que tot sistema cultural-comunitari inclou múltiples subsistemes que conviuen i s'entrecreuen, sent un magma de morfologies culturals i espais de relació que van actualitzant-se i consolidant-se amb el temps, dotant de nous sentits i noves maneres de manifestar-se i organitzar-se als individus que en formen part, que actualitzen aquestes morfologies i espais de trobada de la comunitat.

⁶ <http://www.tate.org.uk/modern/thelongweekend2008/15238.htm>

⁷ Font: <http://es.wikipedia.org/wiki/Post-Graffiti>

Els motiva pintar el carrer amb intenció artística i expressiva

Passejant pels carrers ens trobem freqüentment pintades i pintures estampades en els murs i en els objectes urbans. Si ens hi fixem amb més detall veiem que hi ha nombroses variacions en les manifestacions escrites o pintades, arribant a trobar des d'un gargot a un collage sofisticat amb reminiscències d'Art Déco. Dins d'aquesta proliferació de creacions hi ha motivacions de tot tipus, per alguns pot ser només una manera de passar l'estona, però és molt comú voler anar més enllà, cercar un espai on expressar-se, on poder generar la seva obra i compartir-la de forma immediata.

Els qui pinten els carrers amb intenció de cercar desenvolupar creacions plàstiques, solen considerar el carrer com a un espai lliure des d'on es pot arribar a estimular els ciutadans amb proximitat. S'entén el carrer com a espai assequible i democràtic des d'on compartir accions artístiques: *A vegades te pot interessar més arribar al que no sap que al que sap. Un del graffiti pot dir, m'interessa arribar al públic que... Jo crec que és important que la gent que va pel carrer opini sobre una cosa meva, que no que si van a una exposició que ja van a veure quadres, i ja saben que van a veure una cosa, van mentalitzats a veure una cosa, van a opinar sobre els quadres... en canvi si passen per allí i veuen una obra d'art, doncs és més impactant, més autèntic...* (Informant 5 Grup de discussió 15.05.10:18)

Segons la Unesco⁸ la cultura és la presència que ens fa sers humans, racionals, críticament i èticament compromesos. És la capacitat d'expressió, la presa de consciència d'aquesta expressió i des d'on l'home posa en qüestió les pròpies realitzacions, busca noves significacions i crea obres que transcendeixen. Sense renunciar a l'anàlisi específic de la cultura com l'àrea emergent d'una societat complexa que al·ludeix a l'estètic, a l'educació formal generalitzada, als mitjans de comunicació, al temps d'oci, etc. Williams⁹ atribueix a la cultura dos significats connectats:

a) Una àrea de la pràctica humana paral·lela a les pràctiques polítiques, econòmiques o generacionals, d'acció directa i conscientment practicada (s'escriu una novel·la, es veu la televisió o es fa teatre)

⁸ Declaració de Mèxic, 1982. Font <http://portal.unesco.org/es/>

⁹ Citat a Ariño (1997:56)

b) En un sentit latent, com les pràctiques intrínsecament sotmeses a totes les altres activitats, permeabilitzant tot allò social, constituint la condició de tot sistema social. La cultura com a sistema significant.

Segons Picas (2006), el concepte de cultura –al menys en una concepció moderna- va ser inventat per intentar explicar les articulacions col·lectives de la diversitat humana. Delgado (2007:90), parlant de l'estructura social, diu que un dels sentits de cultura és el conjunt de formes apreses que adopten les relacions socials, en aquest cas marcades per les regles de pertinença, associades alhora a principis de cortesia o urbanitat que indiquen el que ha i el que no ha de fer-se per a ser reconegut com a concertant, es a dir sociable.

Quan pensem en la participació dels joves en la construcció de la cultura a través de l'art al carrer, no ens referim a l'acció de la producció cultural en si mateixa, sinó que pretenem aprofundir en com els joves, com a sers humans, es pronuncien en la seva capacitat de produir significat¹⁰, com en un entorn social s'inicien aquests nous agents com a sers que s'introdueixen expressivament i activen en el procés comú de construcció cultural de la vida d'una comunitat. Els joves, com també ho van fer els joves anteriors a ells, s'incorporen a la comunitat afegint les seves pròpies manifestacions i maneres de concebre l'art, la cultura i les relacions interpersonals.

Encapçala la llista de les intencionalitats manifestes pels creadors expressar-se artísticament. En la recerca de l'art els creadors investiguen nous llenguatges, experimenten amb les tècniques i es debaten entre el que és o no és art (debat inacabable).

Les manifestacions d'art al carrer poden considerar-se com a el resultat però també com l'eina de la qual disposen aquests nous creadors per desenvolupar la seva expressió. Aquest procés expressiu implica un aprenentatge que es succeeix mitjançant l'experimentació, per l'apropament a altres que han anat aprofundint en l'art del carrer anticipadament i per l'apropament a les vies instituïdes de la formació artística, com són els tallers educatius o la formació reglada de les escoles d'art. *L'Art humà, múltiple i*

¹⁰ Todos los seres humanos poseen la capacidad de producir significación (Ariño (1997:29))

*diferent, està relacionat també en gran mesura amb la producció d'eines i utensilis, tant que, al final, cada tipus, espècie i varietat exigeix un mestre i un artista propis.*¹¹

Les imatges que usen els joves creadors, amb el graffiti o altres manifestacions plàstiques de carrer, provenen de fets existents (re)analitzats, de la interacció amb l'entorn, de sentir la realitat i modificar-la proposant combinacions que cerquen la provocació d'una emoció a l'espectador. La recerca del codi propi, de l'autenticitat, s'incorpora en aquest procés, confrontant els creadors per copsar la mirada de l'espectador sent els més originals.

Ser jove i la intenció d'afectar l'entorn i la cultura existent (o no)

Sovint, en les paraules dels qui decideixen agafar l'aerosol i sortir a pintar, podem veure (o entreveure) que hi ha una intenció, una necessitat d'afectar els conciutadans, de reclamar una vida més activa en la generació d'actes culturals i creatius. El fet de plantejar un acte creatiu i de voler representar-lo, els duu a preparar esbossos, a pensar el missatge que volen projectar, la reacció que volen provocar i, sovint, en aquesta recerca es concreta la necessitat de donar el seu punt de vista de com entenen la cultura, la participació o altres aspectes de l'entorn o de la vida en societat.

Aquesta voluntat d'afectar i de formar part del procés de construcció cultural, ens duu a la reflexió que tota realitat es construeix socialment. *La societat és un producte humà. La societat és una realitat objectiva. L'home és un producte social*¹². Tal com mantenen Berger y Luckman (1966), pràctiques socials diferents conformen realitats distintes i modus diversos de percebre-les: allò que es real per a un monjo tibetà no ha de ser-ho per un home de negocis europeu.

La producció de discursos diferents, entenent el discurs com una pràctica social, pot contribuir a crear formes de ser diferents i realitats socials diferents, per tant les cultures no han de ser percebudes com quelcom homogeni, unificat, ni tampoc en termes de continuïtat i tradició, sinó com a processos presents i negociats. Els propis discursos

¹¹ Tönnies (1984)

¹² Berger i Luckmann (1966) (traducció de 1988)

tenen una naturalesa social i a cada època, cada grup social disposa d'una percepció pròpia del discurs (Bajtin, 1929:246)¹³.

Segons Appadurai (2001) quan els subjectes entren a prendre part de les activitats socials de producció, representació i reproducció (com en el treball cultural), contribueixen, en general involuntàriament o sense pensar-ho, a la creació de contextos que podrien excedir als límits conceptuals i materials del veïnat tal com existia fins aquell moment. *Todas estas posibilidades contribuyen a ocasionar sutiles cambios en el lenguaje, en las formas de ver y pensar el mundo, en las prácticas rituales y hasta en la propia comprensión que la colectividad tiene de si misma*¹⁴. Els creadors amb la seva intervenció des del carrer poden incidir en la comunitat on viuen.

El coneixement local està relacionat amb la producció de relacions properes, de vincular-nos amb allò que passa prop de casa nostra, es a dir, de veïnats localitzats i confiables, on els subjectes puguin ser reconeguts i organitzats (juntament amb la part inclusiva hi ha la part excloent i discriminadora). L'expressió artística al carrer té aquestes dues vessants en la relació amb el fet de veïnat, els qui els troben l'atractiu plàstic i qui els consideren usurpadors de l'estètica pública.

La voluntat de participar en la cultura del context on viuen duu als joves (graffiters o muralistes, taggers, etc.) a cercar com fer-ho sovint des d'altres indrets menys instituïts: viure en un entramat de sistemes socials, alhora elementals i complexes, obliguen als seus protagonistes a la pràctica ininterrompuda de la improvisació i l'astúcia¹⁵. Davant la dificultat d'accés als espais instituïts de la cultura els joves amateurs emprenen la iniciativa d'ocupar la paret i apropiar-se, alhora, de redecorar la ciutat.

L'exposició de frases polítiques o filosòfiques entre les pintures i els collages implica la voluntat d'intervenir i manifestar-se entorn el que succeeix en la quotidianitat de la comunitat. Aquest fet no es nou sinó que s'ha repetit al llarg dels temps. Trobem antecessors del grafiti al llarg de la història, com poden ser les pintures rupestres de la prehistòria o el muralisme social dels segles XIX i XX. S'ha passat del matxucat

¹³ Citat a Picas (2006)

¹⁴ Appadurai (2001:194)

¹⁵ Delgado 1999:65 i 76

d'herbes a la pintura d'esprai, però hi ha dues funcions que no han variat: d'una banda la rúbrica (la projecció del jo), pintar-se la mà o fer ratlles que simbolitzen el nom i de l'altra, la de reivindicació o denúncia (l'actitud fervorosa davant de la cacera, els consells per lluitar contra el Capital o la pintada d'"el no te drogues" del barri de Riucalar de Tarragona). El deixar petjada i mostrar els temes d'interès (temes quotidians, expressius, crítics) han estat i són arguments clàssics que incideixen i manifesten la interpretació de l'entorn.

En el fet de projectar les creacions al carrer també trobem una necessitat d'afectar l'entorn, una voluntat de manifestar l'apropiació simbòlica del territori, cobrint-lo de formes de color o blancs i negres, de lligar la seva creació en la identificació d'un espai, que ara també és seu. Aquesta apropiació dels usos, de les imatges de l'espai públic, solament pot existir si els que habiten a la ciutat el doten d'un significat de "propietat", o el que és el mateix, si els ciutadans aconseguixen apropiar-se'n. *El concepto protagonista aquí es el de la territorialidad o identificación de los individuos con una área que interpretan como propia y que se entiende que ha de ser defendida de intrusiones, violaciones o contaminaciones. En los espacios públicos la territorialización viene dada sobre todo por los pactos que las personas establecen a propósito de cuál es su territorio y cuáles son los límites de ese territorio*¹⁶

En els espais propers, de veïnat, de contexts delimitables que constitueixen els barris, és on es gesten les múltiples identitats que es teixeixen en l'espai de la ciutat. La identitat sociocultural dels actors de les ciutats té com a fonament els coneixements que aquests van construint al llarg de les seves vides. En alguna forma, la identitat es deriva de l'entorn dels individus significat per ells mateixos.¹⁷

En aquest procés d'identificació també hi podem trobar referències de la mundialització extretes de la capacitat de connexió transnacional que els ofereix la xarxa i també de l'aparició de nous actors, que, a més de ser joves, procedeixen d'altres orígens. La diversitat de codis que es projecten en els murs sovint són imatge de la fusió resultant dels processos d'hibridació —entenent hibridació com processos socioculturals que es

¹⁶ Delgado (1999:30)
¹⁷ Op. Cit.

combinen per generar noves estructures, objectes i pràctiques (García Canclini, 2001 (1990))-.

En el referent a la multiculturalitat, els creadors donen molta importància al fet expressiu com a espai d'intercanvi i d'apropament entre les cultures a través del seu coneixement, considerant les imatges de l'art com a punt de trobada i de convivència, així com la necessitat de generar espais d'interacció entre creadors. També, tot i possibles situacions oposades a les que ara descrivim, els espais de relació que es generen al voltant de la creació artística al carrer funcionen com a fenomen cohesionador per qui arriba a la ciutat:

cuando llegué me costó muchísimo adaptarme, pero sin embargo ahora cuento con un grupo amplio, ya no sólo de gente, sino del espectro de cosas que hacen (Informant 5 Grup de discussió 12.02.10:9)

Cloent la reflexió sobre la incidència amb l'entorn, contradient algunes de les opinions anteriors -i certs cops amb l'interès de ser alternatius- alguns neguen la relació amb l'entorn, obvien el fet comunicatiu i expressiu, i eviten trobar-hi sentits més enllà del fet purament plàstic. Només volen ser ells mateixos (identificant-se com a autèntics), cridar, crear i punt:

Perquè aquest no és la meva prioritat, i diràs, esto es una paja mental y tú te lo comes y tú te lo guisas? I jo personalment t'ho dic, pues sí, és una paja mental. Si després hi ha una persona que li vol donar veu, això ja és una altra competència, que francament jo no hi estic capacitat i tampoc hi estic interessat. Però si aquí estic cridant, com a membre d'un grup que crea una cosa cultural en aquesta ciutat i tal i qual, jo dono el meu punt de vista des del punt de vista artístic i creatiu i punt. (Informant 4 Grup de discussió 12.03.10:19)

Com veuen l'entorn? La relació amb el context local i les estructures establertes

Les accions de l'art al carrer solen ser manifestacions plantejades per realitzar-se de forma esporàdica, de ràpida realització i normalment sense permís i sovint fetes sense ser vistos:

El arte contemporáneo es ya! Y sobretodo es efímero. (Informant 5. Grup de discussió 12.2.10:9)

Enganxen collages, modelen o pinten en les hores en que baixa la intensitat dels carrers. Tot i aquesta voluntat de mantenir-se anònims sovint refereixen en les seves intervencions com veuen la ciutat, hi comenten accions de la vida política o qüestions d'actualitat. La visió dels creadors és generalment crítica amb el poder establert, amb els plantejaments individualistes i també amb la manca d'involucració i la passivitat cap a un moment social que no els és plenament satisfactori (només cal veure les crítiques al capitalisme, al poder de la televisió o els clans cap a la felicitat que es projecten en les tàpies i el material urbà de la part alta de Tarragona). Tot i aquesta certa clandestinitat, habitual en les seves intervencions, consideren que l'aïllament i la individualitat no ajuden a projectar una imatge clara del que volen aconseguir a través de l'art al carrer.

A pesar d'aquesta voluntat d'incidir en la cultura i fer-ho col·lectivament també hi ha certes pugnes per fer transcendir l'estil, el missatge o el format. Certs cops la competència entre els joves grafistes consisteix a escampar tant com sigui possible la seva firma pels carrers i a crear la millor peça artística. Aquestes rivalitats fan que sigui habitual repintar parets, tot i que sempre tenint en compte un cert "codi ètic" força particular: un artista novell no pot cobrir la pintura d'un grafista que consideren millor¹⁸.

També es critica l'observador, es a dir, s'infravalora el passejant -considerat el seu públic- a l'afirmar que aquest, com a espectador accidental, no té motivacions culturals i és per aquest motiu que creuen que els transeünts, en general, no avalen la seva necessitat expressiva:

Esto el problema es, el público de la ciudad es poco inquieto, a veces hay un grupo que yo encuentro que está muy bien, pero la gente no tiene esta cultura de ir a ver que encuentra (Informant 5 Grup de discussió 12.03.10:10)

Hi ha la creença entre alguns creadors que hi ha mancança d'interès entorn qualsevol manifestació artística i aquest fet els motiva a seguir endavant, a pintar, a intentar moure l'entorn amb la seva acció, a animar-lo amb la seva activitat. Tot i això, n'hi ha que consideren que la gent es troba atrapada en la quotidianitat però d'altres creuen que el

¹⁸

font: <http://www.diaridelsestudiants.com/prisma.php?id=51239642437>

problema és que l'art s'ha consagrat com un fet elitista, distant a la major part de les persones i dels seus interessos.

Pel que fa a la relació amb els veïns no acostuma a ser idíl·lica, tot i que es considera que en els darrers anys ha anat canviant. Es freqüent que hi hagi un distanciament amb els vianants més veterans (que creuen de vorera davant de certs murals), també en trobar-se que algú els escridassi, o que els qui són darrera la cortina acabin trucant a la policia encara que la iniciativa es trobi integrada en una programació cultural del municipi.

També genera controvèrsia el contingut reivindicatiu i el fet de prendre iniciatives sense comptar amb el vist-i-plau oficial. Els creadors volen intervenir des del carrer en la vida cultural de la ciutat i en cercar criteris divergents amb el poder instituït. L'art com a festa i l'art com la reivindicació són dos de les possibles significats que es mesclen en la quotidianitat dels agents expressius, de les entitats culturals que intervenen en la vida del municipi. Un plantejament legítim i impulsa els mecanismes existents, l'altre, el camí que prenen els protagonistes de l'anàlisi, es planteja com a plataforma paral·lela d'expressió i de construcció de nous significats i continguts culturals.

En este caso, al espacio se le asignan tareas estratégicas en la conformación de aptitudes sociales del individuo, tareas en las que se ponen a prueba las competencias básicas de cada cual para la mundialidad, es decir para la relación con desconocidos, sin contar toda la ingente cantidad de hechos sociales totales –de microscópicos a grandiosos- que la toman como escenario.¹⁹

És important incidir en l'entorn a través de l'expressió cultural, crear caliu en la comunitat. Jo crec que tu com artista, si tu tens la possibilitat de projectar-te fora, tu ja estàs content, si això es va alimentant segurament la gent pot anar movent-se, crear un filing... (Informant 2 Grup de discussió 12.03.10:9)

No es pot subestimar el públic, i dient ostres, és que estem fent algo massa arriscat, no ho poden entendre? la gent no és tonta, la gent ho entén (...) No ens podem quedar en

¹⁹

Delgado, M (1997:92)

dir, és que potser estem en una ciutat una mica rància (Informant 6 Grup de discussió 12.02.10:13)

En la interpretació que en fan de tot allò establert, no es considera que l'únic culpable sigui l'individu enganxat a la seva rutina quotidiana, a l'hora d'assumir passivament la vida diària, sinó que fets estructurals, com ara el capitalisme promouen canviar l'art pel consum:

No està avesat a anar a museus, que tendeixen a anar a llocs culturals si no que tendeixen a anar a altres llocs, com podria ser les Gavarres (zona d'oci). ...El perfil de la ciutat tendeix cap aquí, vull dir, perquè ens hem d'enganyar...És una cosa que pot ser no podem canviar...que un públic sigui d'una determinada manera o tingui una sensibilitat cap a l'art. (Informant 5 Grup de discussió 12.03.10:14)

Aquesta manca d'interès desenvolupa una pèrdua de confiança cap a les institucions i el seu estímul de la cultura, que consideren mancat d'interès i d'esperances:

Amb tot el que estimo la ciutat, no crec que es mereixés per res, és ridícul presentar-se a la candidatura (Tarragona 2016) i menys si per el que fos toqués jo em sentiria malament...Perquè verdaderament no hi ha un treball de fondo... partim d'un sentiment d'inferioritat... (Informant 5 Grup de discussió 12.03.10:34)

Aquesta situació dona una sensació d'aïllament i de manca de sinèrgies que conformin una vida cultural i associativa que denota una certa frustració:

Jo l'origen no el sé, a veure, jo realment no tinc consciència que hi hagi un nucli, diguem cohesionat, d'associacions culturals que treballin d'una manera. No tinc aquesta sensació. No la tinc, a l'igual, potser, l'origen encara no existeix, si volem ser crítics. (Informant 4. Grup de discussió 12.02.10:8)

El fet d'actuar, però, els fa sentir que poden trencar en la passivitat percebuda, intervenint, posicionant-se i generant moviment:

Yo lo digo en un sentido de orgullo, de mira se hacen cosas en mi ciudad, que se hacen cosas, que no vaya a conectar todo el mundo, pero es el orgullo de decir en mi ciudad se hacen cosas, y se mueve la gente y se hacen cosas que son para mí. Que no vaya a conectar todo el mundo con todo, bueno ya veremos, pero que tengas el orgullo que la

ciudad se mueva, si la gente no se siente satisfecha que en su ciudad se muevan cosas, no van a apoyar-la. (Informant 1 Grup de discussió 12.03.10:13)

les ordenances ciutadanes i la lluita amb l'emblanquinat

A part del reflectit en l'apartat anterior volem ampliar les relacions que s'estableixen entorn els creadors i l'administració, especialment en l'aplicació de les ordenances ciutadanes, ja que és un element habitualment present en els grups de discussió.

L'administració entorn l'art al carrer aplica un doble discurs: per una banda l'incentiva a través de les conselleries de cultura i joventut i per l'altra el denuncia a través dels departaments de via pública o la policia local. La lluita entre l'ordre públic i els representants de l'art al carrer més d'un cop ha acabat en corredisses, multes i persecucions que acaben amb el material requisat.

Blai Mesa, un dels promotors d'una mostra d'art al carrer anomenada Display, il·lustra aquest fet amb ironia clarivident: *Aquestes últimes intervencions (referint-se als taggs, stencils i graffits), considerades incíviques, il·legals i perseguides, acció directa a l'ordre pulcre de la ciutat civilitzada, queden normalment soterrades sota les capes de gris, beix, crema o altres gammes d'ocres, marca insigne de la imposició de l'ordre. Sempre desajustada al color de la paret, la paleta dels pintors de la Brigada Municipal, el batalló gràfic més ben dotat i amb major constància de la jungla urbana, esdevé una icona omnipresent de la ciutat contemporània. (...) el que sí ens interessa és fer present el desencontre existent entre la voluntat ciutadana d'emprar el carrer com a espai de comunicació i la manca de sensibilitat de les administracions públiques per trobar-hi les solucions apropiades.*²⁰

Es considera que lluitar en contra de la prohibició del graffiti pot ser sinònim de concebre'l d'una vegada com a peça d'art. *El graffiti va néixer els anys 70 i això, i sempre ha anat lligat a la il·legalitat, sinó passa de ser graffiti a ser una obra d'art (...)*

²⁰ Display (2007:6)

ha fet una revolució artística, ara estem aquí perquè ha evolucionat (Informant 6. Grup de discussió 15.05.10:17)

En termes generals, majoritàriament des del punt de vista dels joves creadors de l'art al carrer, es considera que les ordenances prohibicionistes han promogut la visió dels graffítters i altres creadors com a *gamberros*. Es considera que aquesta prohibició es aleatòria i que l'administració aplica una doble moral (que es fa palesa en les línies divergents que desenvolupa l'administració):

Gente que igual te ve de manera ilegal. (Mira) este gamberro, no? Esa doble moral, bueno, la típica doble moral en general, que según lo hagas es mira nen qué bonito, no. I després si te veuen fent algo, bombing, en plan ràpid i te veuen, ja t'estan portant a la tribuna (Informant 11. Grup de discussió 15.05.10:19)

A vegades el mateix fet de trencar normes pot ser una motivació afegida en el fet de pintar al carrer. Ser alternatiu i crític solen ser termes que van lligats a la visió que certs cops fan de si mateixos aquells qui pinten amb vocació de fer-ho en la clandestinitat, sense permís oficial. Això sí, generalment el respecte per a les altres expressions d'art forma part de la construcció dels valors de les opinions recollides dels graffítters i altres creadors, especialment aquells qui valoren l'art com a font de motivació de l'estampació de la seva proposta:

Que cuando viene la policía hay que correr! Todavía, lo que me queda claro que ensucio con ética, nunca me meto con algo cultural o artístico que ya estuviera allí años ha (referint-se al patrimoni cultural de la ciutat), y que cuando vienen los de amarillo, te cojes i plas plas (aplaudeix) te vas. (Informant 5. Grup de discussió 12.02.10:37)

El que és comú és que les ordenances es consideren un fet absurd que no persegueix cap finalitat i que castren la llibertat d'expressió:

Home però això no val, ara això és de bon gust, ara això és de mal gust,... això és bonic,... l'art és lliure, aquestes normatives les trobo absurdes. A més, en compte, no tenen sentit, perquè no és allò de, si no ho entenc... (Informant 11 Grup de discussió 15.05.10:11)

Que passa amb el futur? Hipòtesis de continuïtat en l'expressió al carrer

Tot i referir-nos a l'art al carrer com un fet lligat a l'actualitat, a la immediatesa de la necessitat expressiva d'un moment vital, d'un camí que facilita els recursos d'exposició, els joves també pensen en el futur, en si continuarà el seu afany expressiu i si el carrer es mantindrà com a espai de referència per a les seves creacions.

Entre les diferents maneres de veure els camins de la seva capacitat expressiva, sovint es proposa crear nous models de gestió que siguin menys deterministes i no es trobin vinculats directament al poder establert, que siguin menys burocràtics i més acords a la necessitat artística *...realmente hay una posibilidad de crear una Fundación independiente, que tenga su espacio* (Informant 7 Grup de discussió 12.03.10:20-21)

A part d'aquestes proposta d'espais intermedis entre la clandestinitat i la normalització per a consolidar i sedimentar l'expressió plàstica als exteriors, a la llibertat anàrquica del carrer se li veuen possibilitats, avantatges i vitalitats que no es poden substituir pels espais tancats o instituïts, per molts recursos que es tinguin:

hi ha un problema d'invisibilitat de l'oferta, per exemple la fundació la Caixa estan fent ve un conferenciant que està bé, o ve un grup, que era de creació visual...però després només hi ha tres o quatre persones(...) es fan coses però no s'escolten massa... (Informant 8 Grup de discussió 12.03.10:16)

Al parlar amb els joves del futur propi, no del que passarà amb l'art al carrer sinó del que passarà amb el seu treball, amb les seves iniciatives i en el que passarà més endavant amb les seves il·lusions projectades al ciment, es fan reflexions molt variades, tantes –quasi- com interlocutors hi pugui haver:

Es parla de l'evolució de les tècniques i els estils:

La il·lustració i el tema gràfic, jo crec que serà el camí, hi ha gent treballant-hi (Informant 7. Grup de discussió 12.02.10:38)

El fet efímer i el desgast de l'energia vital poden esgotar el creador:

El día en que te canse lo que estás haciendo, el día en que lo que estás haciendo no tenga significado para ti, va a desaparecer

(Informant 4. Grup de discussió 12.02.10:16)

Es parla filosòficament de la perennitat de l'acció més enllà de la peça en la paret, de la importància de l'art com a expressió necessària pels qui la realitzen:

Y el arte nos sobrevivirá, igual que nos sobrevive la sociedad. No nos pertenece, le pertenecemos. Sobre todo porque me imagino que la mayoría de los que estamos aquí tenemos la necesidad de hacer y por eso salimos a las calles

(Informant 5. Grup de discussió 12.02.10:15)

I pel que sembla, la república independent de cadascú, el neguit que surt de l'estomac, continuarà projectant-se en el futur de les nostres ciutats a través de taques, siluetes i personatges inversemblants encolats en el racó menys esperat, provocant o estimulants els qui viuen en l'entramat urbà de carrers i cases.

“Fuck the system”

Conclusions

Cada gernació de nous joves afegeix matisos a la cultura dels seus antecessors. Sovint hi afegeixen nous estils, noves manifestacions i nous espais d'expressió. Aquesta nova incorporació probablement s'ha anat reproduint al llarg de la història, però no deixa de sobtar als adults de tots els temps.

Actualment, els joves vinculats a l'art al carrer, senten cada cop més que les seves intervencions tenen un sentit cultural que incideix en el seu entorn. Cada cop hi ha més espais on ballar, pintar o imprimir el seu punt de vista, sense haver de marxar corrents. Els graffits, els taggs, els stencils (que ja van aparèixer fa anys) es solidifiquen com a espai d'expressió, es creen grups més o menys formals per la seva promoció i fins i tot s'ensenyen a les escoles d'art com a canals d'aplicació. Les diverses manifestacions de l'art al carrer van guanyant pes i acceptació entre les manifestacions culturals i poc a poc arrelen a les ciutats i en la cultura establerta, així doncs, entre d'altres situacions, podem trobar turistes fotografiant-se al costat de graffitis, camps de treball que ensenyen els entrellats de l'art al carrer i cada cop més existents mostres *oficials* de graffitis, hip hop urbà, etc.

La comunicació ha propiciat l'increment en la interacció entre els individus i juntament a aquests processos de democratització de la informació, s'ha potenciat la fusió cultural, encara que també un cert grau d'homogeneïtzació. El propi fet d'accedir a la informació d'altres indrets ha estimulat els qui han esdevingut creadors visuals o graffiters a reflexionar sobre el propi fet creatiu. Compartir el que fan els ajuda a valorar la possibilitat d'arribar a aquests sistemes culturals, i percebre's a ells mateixos com a actors culturals amb l'acceptació similar a la que van tenir vint anys abans a la ciutat els qui van iniciar els balls parlats o les rues de carnaval i que van incidir en la cultura dels 80 i les seves manifestacions culturals.

Enfront a les tendències homogeneïtzants apareixen els moviments socials amb voluntat "antisistema". Sorgeixen afavorits per canals de comunicació que els ofereixen la possibilitat de la crítica a les contradiccions socials i el debat sense el condicionament de la distància (Internet apropa). El descontentament cap als plantejaments autoritaris, els desequilibris i els desajusts produïts pels qui es troben en situació de poder,

provoquen que qui es troba en un pensar oposat pugui sumar-se a una tasca col·lectiva, a una acció que pugui tenir rellevància molt més enllà de la pròpia comunitat (fet que també estimula aquests mecanismes expressius). Aquestes formes generalitzades de protesta també inclouen un cert impuls cap a espais d'hibridació cultural, a elaborar llenguatges particulars, símbols propis i plataformes pròpies de difusió, que n'ampliï el coneixement i possibiliten que altres particulars en participin i que trobin les parets com a mitjà d'expressió i d'intercanvi.

Sovint la heterogeneïtat cultural es concebuda com a separació i dispersió (Canclini,1999) entre grups culturals pels quals la pertinença s'ha tornat la principal garantia dels drets individuals. Com descriu McLaren (1994:67, a Canclini(1999)) seria necessari fer la crítica a les cultures dominants des de cada grup (no solament des d'aquestes), legitimant les múltiples tradicions del coneixement i alhora *“hacer predominar las construcciones solidarias sobre las reivindicaciones de cada grupo.”* (Canclini,1999:110)

Es necessari considerar les diferències en els plantejaments culturals d'un context com a realitats associades a un món divers, en construcció, on cal trencar les contradiccions del pensament dualista occidental, intentant mantenir una pràctica crítica de negociació cultural, un món de diferències que llisquin permanentment una dins l'altra²¹.

Les comunitats i els entorns socials han anat modificant-se al llarg dels temps: es va partir dels petits grups d'individus que van aprendre a relacionar-se per a millorar les seves possibilitats de supervivència, fins a arribar, actualment, als conjunts entrecreuats de fluxos i sistemes relacionals, on els motius dels qui en formen part sovint es contraposen i confronten, i en els que, la major comunicació o possibilitat d'expressió entre les persones no sempre comporta la major acceptació dels seus punts de vista i de les seves diferències

Les manifestacions d'art al carrer, tot i mantenir distàncies amb part destacada de la ciutadania, es consoliden com un nou instrument cultural. N'augmenta la seva

²¹ Canclini (1999)

repercussió en les ciutats i es van instituint com a espais discursius i porta d'entrada a la exhibició creativa i a l'expressió artística i cultural.

Pel que fa a l'anàlisi de la producció cultural, és destacable el fet d'aconseguir arribar des de les petites coses que succeeixen al carrer a incidir en les estructures més estàtiques, com poden ser les institucions o l'administració i en transformar la cultura a través de consolidar expressions (encara que es facin en suports erosionables i efímers). *De tant en tant em sembla que he aconseguit produir obres que fan el paper de catalitzador. Però també penso que les obres que no atreuen l'atenció del gran públic deixen senyals. Totes les produccions de la indústria de la consciència, encara que sigui sense voler, influeixen en el clima social i, per tant, en el clima polític.*²²

(...) la novedad es siempre sospechosa a los ojos del grupo, independientemente de lo que sea ella misma, de ser un insulto dirigido a la tradición. Se tiende siempre a ver en ella la expresión de una voluntad de distinguirse, de singularizarse, de deslumbrar o de menoscabar a los demás (...) La reprobación depende no solamente de la naturaleza de la innovación, sino también de la condición y de la autoridad del innovador. Asociada a la vida urbana, la práctica de la fotografía se entiende como el deseo de jugar al habitante de la ciudad. Bourdieu (2003:89-90)

²²

(Bourdieu: 2004:27)

La metàfora pot canviar el món

Rimbaud

Font: http://www.vilaweb.cat/www/noticia?p_idcmp=2886131

Documentació i fonts bibliogràfiques

- Appadurai, A. (2001) *La modernidad desbordada. Dimensiones culturales de la globalización*. Buenos Aires : Ed. Trilce.
- Ariño, A. (1997) *La construcción de la Cultura*. Barcelona : Ariel
- Baumann, G. (2001) *El enigma multicultural. Un replanteamiento de las identidades nacionales, étnicas y religiosas*. Barcelona : Paidós
- Buraglia, D. (1999) El barrio desde una perspectiva socio-espacial. Hacia una redefinición del concepto. Article en línia, disponible a <http://www.barriotaller.org.co/debates/capitulo5,6.doc> (consultat a agost 2008)
- Berger, L. I Luckmann, T. (1996) *La construcció social de la realitat. Un tractat de sociologia del coneixement*. Barcelona : Herder
- Bourdieu, P i Haacke, H. (2004) *L'art i el poder: intercanvi lliure*. Barcelona : Edicions de 1984.
- Bourdieu, P (2003) *Un arte medio*. Barcelona : Editorial Gustavo Gili, SA
- Bourdieu, P. (2006) *Autoanálisis de un sociólogo* Barcelona: Anagrama
- Castells, M.(1971) *Problemas de investigación en sociología urbana*. Madrid : Siglo XXI.
- Cordeiro, G. I.; Baptista, L.V.; da Costa, A.F. (org) (2003) *Etnografias Urbanas*. Oeiras : Celta Editora

- Costa, A.F. (2002) *Identidades culturales urbanas en época de globalización* a Revista Brasileña de Ciencias Sociales, vol. 17 n.48
- Costa, Xavier (2003) *Sociabilidad y esfera pública en la Fiesta de las Fallas de Valencia*. Valencia : Generalitat Valenciana.
- Delgado, M (1999) *El animal público. Hacia una antropología de los espacios urbanos*. Barcelona : Anagrama
- Delgado, M (2007) *Sociedades movedizas. Pasos hacia una antropología de las calles*. Barcelona : Anagrama.
- Feixa ,C., I.Gonzalez, R.Martinez, L.Porzio (2002) “Identitats culturals i estils de vida” a Gomez-Granell,C. et alt. *La infància i les famílies als inicis del S.XXI*. Barcelona, CIIMU: 325- 474
- Feixa, C., Costa, C., & Pallarés, J., (2002) *Movimientos juveniles. Grafitis, grifotas, okupas*. Barcelona : Ariel
- García Canclini, N. (2001) *Culturas híbridas. Estrategias para entrar y salir de la modernidad*. Barcelona : Ed. Paidós
- García Canclini, N. (1999) *La globalización imaginada*. Buenos Aires : Ed. Paidós.
- Geertz, C. (1999) *Los usos de la diversidad*. Barcelona : Ed. Paidós
- Geertz, Clifford (1990) *La interpretación de las culturas*. Buenos Aires : Gedisa..
- Giddens, A. (1995) *La constitución de la sociedad. Bases para la teoría de las estructuración*. Buenos Aires : Amorrortu.
- Hannerz, U. (1993) *Exploración de la ciudad*. Madrid : Fondo de Cultura Económica
- Hannerz, U. (1998) *Conexiones transnacionales*. Madrid : Cátedra

- Olson, M. (1986) *Auge y decadencia de las naciones*. Barcelona : Ariel.

- Picas Contreras, J. (2006) *El papel de las ONG y la crisis del desarrollo. Una crítica antropológica a las formas de cooperación* Barcelona: Tesi UB. Dep. Antropologia Social i d'Història d'Amèrica i Àfrica

- Prat, J. (2004) *I... això és la meua vida. Relats biogràfics i societat*. Barcelona : Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya.

- Prat J i Martínez, A. (eds.) (1996?) *Ensayos de antropología cultural en homenaje a Claudio Esteva Fabregat*. Barcelona : Editorial Ariel

- Pol, E; Valera, S. (1999) *Simbolisme de l'espai públic et identitat social* a Villes en Paral·lel, pp. 13-33. A disposició a <http://www.ub.es/cult/docus2/villes.doc> (consultat a juliol 2010)

- Pujadas, J. J, i Bardají, F. (1987) *Los barrios de Tarragona*. Tarragona : Ajuntament de Tarragona.

- Pujadas, J.J. (1993) *Etnicidad, Identidad cultural de los pueblos*. Salamanca : Eudema

- Martínez Guzmán, (2001) *Filosofía para hacer las paces* Barcelona : Icaria.

- Massot, M.I. (2003): *Jóvenes entre culturas. La construcción de la identidad en contextos multiculturales*. Bilbao: Editorial Desclée

- Roca, J. (2001) *¿Antropólogos en la empresa?: A propósito de la (mal) llamada cultura de la empresa*. En revista Etnográfica, vol. V (1), pp. 69-99

- Romaní, O. (2007) "Ocio y violencia juvenil: entre la realidad y la ficción" a Recasens (Coord.) *La violencia entre jóvenes en espacios de ocio nocturno. Un estudio comparativo europeo*. Barcelona, Atelier: 177- 190.

- Tellez Infantes, A. (2007) *La investigación antropológica*. San Vicente: Editorial Club Universitario

- Tönnies, F. (1984): *Comunitat i associació*. Barcelona: Edicions 62/Diputació de Barcelona

- Tylor, Edward B. (1995) [1871]: *La ciencia de la cultura*. A: Kahn, J. S. (comp.): *El concepto de cultura*. Barcelona : Anagrama.

- Van Gennep, A. (2008) *Los ritos de paso*. Madrid: Alianza Editorial

- Wirth, L. (1962) *Urbanismo es una forma de vida*. Buenos Aires : Ediciones Tres.

Fonts web:

<http://www.carlesarola.com/tarragona.htm>

<http://graffiti.k20.es/>

<http://www.carello.org>

<http://video.google.es/videoplay?docid=-3898257727174116763>

<http://www.hhdirecto.net/2007/10/19/urban-gallery-documental-graffiti-tema-inedito-teko/>

<http://www.youtube.com/watch?v=M5uRhoEV4TA>

<http://www.youtube.com/watch?v=XeOCCdeJh5k>

<http://www.youtube.com/watch?v=f-2Nf-2IKyI&NR=1>

<http://www.zonagraffitis.com/video.php/video/69/ver/37/Graffiti%20Tarragona>

<http://www.youtube.com/watch?v=oTTd8XeQY80>

<http://www.elsaler.org/>

http://www.4x4hiphop.com/graffiti_muros_01.htm

http://www.4x4hiphop.com/graffiti_muros_sep_2006_k20_dande.htm

http://www.4x4hiphop.com/graffiti_muros_sep_2006_k20.htm

<http://profile.myspace.com/index.cfm?fuseaction=user.viewprofile&friendID=1142625>

<http://www.areahiphop.com/videos.php?i=24>

http://www.fotolog.com/doiil_dual

<http://hartos.ekosystem.org/author/ring/>

<http://www.gal-art.com/web/ver.php?id=209>
<http://thegreatloss.blogspot.com/2008/06/murales-callejeros-en-barcelona.html>
<http://www.mariusdomingo.com/altacapa/?p=884>
<http://www.mariusdomingo.com/altacapa/?cat=14>
<http://profile.myspace.com/index.cfm?fuseaction=user.viewprofile&friendID=155405666>
<http://blogs.ccrtvi.com/txellbonet.php?blogid=86&archive=2008-01>
http://images.google.es/images?q=street+art&hl=ca&lr=lang_ca&rlz=1G1GGLQ_ESES289&um=1&ie=UTF-8&sa=X&oi=images&ct=title
<http://cucadellum.blogspot.com/2007/01/rebaixes.html>
<http://cucadellum.blogspot.com/2007/02/skatboy-i-les-genials-plantilles-de.html>
<http://cicle-carello.blogspot.com/>
<http://inicios.es/2008/07/21/arte-desde-tarragona-matt-siber-bon-art-y-display/>
<http://cucadellum.blogspot.com/2007/06/skatboy-since-1993.html>
<http://www.mariusdomingo.com/altacapa/?p=577>
http://www.positivos.com/noticias_graffiti/talleres-a-precios-populares-en-tarragona
<http://www.minotaurodigital.net/graphitfragen/prensa.asp>
<http://hemisferio-urbano.com/2007/04/09/%C2%BFboquillas%C2%BFvalvulas%C2%BFtips%C2%BFcaps/>
<http://www.alcachofacorporation.org/category/street-art/>
<http://caiuslacer.blogspot.com/2008/02/graffiti-en-la-calle-tarragona.html>
<http://www.europapress.es/00059/20080405133502/artista-barceloni-pintara-amb-graffiti-facana-tate-modern-londres.html>
www.elpais.com/fotogaleria/Tate/Londres/dignifica/graffiti/5483-1/
<http://tecnol2-14.iespana.es/graffiti.htm>
<http://www.carlusjove.net/articles/artvscivisme.html>
<http://www.tarragonajove.org/primera.html>
<http://tarragona2016.blogspot.com/2007/11/innovant-amb-el-2016.html>
<http://www.centredartsantamonica.net/files/files/butlleti/30cat.pdf>
<http://www.diaridelsestudiants.com/prisma.php?id=51239642437>
<http://emma-artsplastiques.blogspot.com/2008/08/lart-en-espai-pblic-graffiti.html>
<http://es.wikipedia.org/wiki/Post-Graffiti>
http://www.vilaweb.cat/www/noticia?p_idcmp=2886131

http://www.vilaweb.cat/www/noticia?p_idcmp=2886131
<http://www.estecha.com/reproducciones-rupestres-cuevas.htm>
http://www.vilaweb.cat/www/noticia?p_idcmp=2886131
<http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/a/a9/Scousebanksy.jpg>
<http://es.wikipedia.org/wiki/Imagen:Banksy.in.bristols.park.street.arp.jpg>
<http://artefresco.wordpress.com/2008/06/24/%C2%BFalquien-conoce-a-banksy/>
http://images.google.es/images?q=street+art&hl=ca&lr=lang_ca&um=1&ie=UTF-8&sa=X&oi=images&ct=title
http://www.4x4hiphop.com/graffiti_muros_dic_2006_foham1.htm
<http://viewmorepics.myspace.com/index.cfm?fuseaction=viewImage&friendID=155405666&imageID=18080815>
<http://www.gal-art.com/web/ver.php?id=209>
http://www.4x4hiphop.com/graffiti_muros_sep_2006_k20.htm
http://www.diariotarragona.com/_n1271106_Diez_menores_imputados_por_hacer_graffitis.html
http://www.tarragona21.cat/index.php?command=show_news&news_id=14125